

FODOR PÁL

Magyarország Kelet és Nyugat között: a török hagyaték

A földrajztudomány azt tanítja, hogy Magyarország, illetve tágabban a Kárpát-medence Európa szívében fekszik, amennyiben Európát a hagyományos módon az Atlanti-óceán és az Urál-hegység közé tesszük. Azt is szokták mondani, hogy Magyarország területe a népek országútja, a nagy keleti sztyeppe legnyugatibb nyúlványa, hiszen a középkor századaiban a Keletről Nyugatra igyekvő népek rendszerint e tájon vonultak keresztül, vagy éppen itt állapodtak meg és tűntek el a történelem süllyesztőjében (mint a hunok, szarmaták, gepidák, avarok és mások).

A magyar szintén keleti eredetű nép, amely a tudomány mai álláspontja szerint valamikor a Kr. előtti első évezred első felében alakult ki, vagyis majd háromezer éves múltra tekinthet vissza. Ez a nép (etnosz) azóta többször váltott életformát: vadász-halászból sztyepei nagyállattartó lovasnomád, majd letelepült, földművelő néppé vált. Ez a nép sokszor váltott lakhelyet: egy Urálon túli őshazából indult, majd a mai dél-orosz–ukrán sztyeppéken élt huzamosabban, s onnan költözött mai hazájába a 9. század végén.¹ E nép kultúrája számos külső hatást fogadott be: finnugor népből szinte minden ízében (anyagi műveltségében, zenéjében, hitvilágában stb.) nomád török néppé vált (ennek emléke a magyarok legerjedtebb idegen neve: onogur→ vengerszkij, Ungarn, Hungarian, hongrois), és így szerzett magának végleges hazát, ahol aztán – mint rögvést látni fogjuk – teljesen európaivá alakult át. Ám összes metamorfózisa során és dacára a népet néppé tevő alapvető jellegzetességeiben páratlan kontinuitást mutathat fel. A háromezer év alatt képes volt megőrizni közös jelrendszerét (elsősorban a nyelvét) és a más népektől való megkülönböztetés-elhatárolódás képességét, amely saját, tartós önelnevezésében nyilvánult meg.² A vele érintkezésbe került népek a magyarokat hívták

¹ TÜRK Attila, *A korai magyar történet kutatásának új régészeti programja*. Magyar Régészet Online Magazin 2012 nyár, 1–6.

² RÓNA-TAS András, *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1996. 18–26. Fodor István, *Az ősmagyarág etnikai tudata és a Csodaszarvas-monda*. In *Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány*. II. Szerk. MOLNÁR Ádám. Bp., Molnár Kiadó, 2006. 9–39.

baskirnak, onogur/ungri-nak, türknek, madzsarnak, szkítának stb., de önmaguk számára mindig különálló entitás maradtak, amelynek saját neve a magyar, majd később a magyar. Az egykori sztyeppei népek közül ilyen teljesítményt csak alig egy-kettő mutathat még fel, így például a mai Törökországot és elődjét, az Oszmán Birodalmat létrehozó oguz-törökök.

A Kárpát-medencét megszálló, majd belakó magyarok tehát földrajzilag Európa közepét foglalták el, és a nyugati vagy európai civilizáció részesei lettek, de az azóta eltelt ezer évben jobbra mégis e civilizáció határterületének számítottak. És általában tudatában is voltak ennek a ténynek. Mielőtt a magyar történelmet és észjárását erősen meghatározó határhelyzetről vagy határelményről szólnék, szükségesnek látszik pár szóban tisztázni, mit értek Nyugaton vagy Európán, s miért állítom, hogy ez a keleti nép alapvetően európaivá vált. A válaszhoz Rémy Brague francia filozófust hívom segítségül, aki a számtalan Európa-értelmezés közül szerintem az egyik legjobbal szolgál.³ Nézete szerint az európai civilizáció egyedüliségét a rómaiság, a belőle fakadó latinitás és a latin kereszténység adja. Ennek a modellnek a lényege az állandó újramezés, a régi kulturális örökség folyamatos felfedezése és újraértelmezése, a közvetítés, a hagyomány átadása a múlt és a folytonosan változó jelen között. Emiatt Európa története a reneszánszok sorozata, amelyek során a Nyugat folyamatosan tágult térben és szellemileg, s amelynek során páratlan önreflexiós képességekre tett szert. Ebből fakadt aztán képessége az állandó szellemi és technikai megújulásra, dinamikus struktúrák létrehozására, és ami a legfontosabb és legegységibb vonása: a spirituális és temporális (hosszabb távon: az állami és egyházi) szféra szétválasztására. A földrajzi Közép-Európába telepedő magyarok némi hezitálás után (először Bizánc felé is tájékozódtak) ehhez a latin Európához, az ún. *respublica Christianához* csatlakoztak és lettek annak rövid időn belül elismert tagjai. Magyarország ettől fogva részese annak a folyamatos „reneszánsznak”, amely Európa/a Nyugat életét jellemzi. Ha olykor némi késéssel, kisebb intenzitással és elterjedtséggel is, de a román és a gótikus stílus, a

³ Rémy BRAGUE, *Európa. A római modell. Elsajátított önazonosság*. [Piliscsaba,] Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara, 1994.

humanizmus és reneszánsz, a manierizmus, a barokk, a klasszicizmus, a rokokó, a romantika, az avantgárd stb. kivétel nélkül megjelent és hatott az országban.

Annak ellenére, hogy a magyarok és a velük együtt élő népek igen gyorsan átültették a nyugati civilizációt a Kárpát-medencébe, az ország – ahogy már említettem – valójában Európa határvidéke maradt. Kétféle értelemben is. Egyrészt kulturálisan itt végződött a Nyugat: keletre és délre a bizánci civilizáció vagy nemzetközösség (commonwealth) területe kezdődött, ahol teljesen más volt állam és társadalom, egyház és állam viszonya.⁴ Másrészt politikailag és katonailag is ez volt az *Occidens* határa.⁵ A Kárpátokon és a déli határfolyókon túlról még sokáig támadtak újabb keleti népek, s az ellenük folytatott védelmi háborúkkal Magyarország, a korabeli Európa egyik legnagyobb és legerősebb állama, komoly tiszteletet vívott ki magának. A magyar királyok olyan megtisztelő címeket kaptak, „mint a »kereszténység védője«, »Krisztus bajnoka«, a »keresztény hit katonája« stb., országukat pedig egész Európa a maga keleti »kapujának« tekintette. A magyar állam nemcsak felfogta a keletről érkező támadásokat (mint pl. a mongol inváziót vagy az Aranyhorda betöréseit), hanem a római katolikus egyház támogatásával »térítő« hadjáratok sorát vezette a »szakadároknak«, »lázadóknak« vagy »eretnekeknek« tekintett szomszédos államok, így a balkáni patarénusok vagy bogumilok és a keleti keresztények ellen. A magyar király éppen egy ilyen hadjárat során ütközött meg először török csapatokkal (1375)».⁶

A nyugativá váló magyarokat azonban a katonai akciókon kívül is sok szál kötötte a Kelethez. Az Árpád-kori Magyarországon (900–1301) folyamatosan és nagy számban telepedtek le különböző keleti népek: az iszlám vallású izmaeliták vagy későbbi

⁴ Dimitri OBOLENKY, *A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa 500–1453*. Bp., Bizantinológiai Intézeti Alapítvány, 1999. (Varia Byzantina. Bizánc világa III.) Itt most nem térek ki azokra a vitákra, amelyek Magyarország regionális helyéről, illetve a „Közép-Európa” fogalomról zajlottak és zajlanak. Csak jelzem, hogy nagyjából Szűcs Jenő „három Európa” modelljét követem (SZÜCS Jenő, *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Bp., Gondolat, 1983), még akkor is, ha az általa és mások (ld. Catherine HOREL, *A középnek mondott Európa. A Habsburgoktól az európai integrációig 1815–2004*. Bp., Akadémiai Kiadó, 2011. főleg 11–21.) által hosszú múltra visszatekintő, történelmi realitásnak tekintett Közép-Európa elképzelést egyesek kritikával illették. Ld. például Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans. Updated Edition*. Oxford, Oxford University Press, 2009. főleg 140–160.

⁵ BEREND Nóra, *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban 1000 k – 1300 k*. Máriabesnyő, Attraktor, 2012. 13–51.

⁶ FODOR Pál, *Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi magyar közvéleményben*. TSz 39 (1997) 1. sz., 21.

nevükön böszörmények és kálizok, akik jelentős szerepet vittek az ország pénzügyigazgatásában, aztán besenyők, zsidók, kunok és jászok (alánok).⁷ A magyarok jól emlékeztek arra is, hogy népük egy része nem tartott velük az új hazába és valahol Keleten maradt, s ezeket a tatárjárás előestéjén fel is keresték a király küldöttei. A magyarok eredetmondájaként számon tartott csodaszarvas-történet szintén annak emlékéért őrizte meg, hogy a magyar nép etnogenezisében keleti népek sora (onogur-török, bolgár, alán) vett részt. Állandó vita tárgya ma is, hogy a magyar (különösen annak egyik ága, a székely) nép, illetve az Árpádok dinasztiája rokonságban, avagy kapcsolatban állt-e a hunokkal és nagy uralkodójukkal, Attilával, vagy volt-e erre vonatkozó hagyományuk. Jóllehet a legtöbben utólagos, 13. századi értelmiségi konstrukciónak tartják ezt a kapcsolatot, újabban erősödik az a nézet, hogy a középkori magyarokat megszakítatlan tudati kapcsolat fűzte ehhez a Nyugaton igencsak rossz hírben álló néphez.⁸ Az azonban tény, hogy a magyarok körében a 19. század végéig megingathatatlanul élt a hit, hogy a hunok és Attila leszármazottai.⁹ Magyarország tehát sikeresen és teljesen betagozódott a latin Európába, de – hogy úgy fejezzem ki – fél szemét folyamatosan a Keleten tartotta, és nem hagyta, hogy identitásának ez az összetevője feledésbe merüljön. Ám a magyarok vezetői minden választási helyzetben, minden fordulóponton a Nyugatot választották, bármi áron. Ez történt a tatárjárás idején is, amikor a szembeszállás, az ország és a Nyugat védelme szörnyű demográfiai katasztrófához vezetett. A mongol invázió azért is fordulópont, mert kitörölhetetlen és a későbbiekben újabb impulzusokkal felerősített hatást gyakorolt a magyar észjárásra. Ekkor terjedt el körükben az Európában régtől ismert elképzelés, hogy ezt a nagy külső, keleti támadást az emberiség bűnei miatt zúdította Isten az országra és a keresztény

⁷ György SZÉKELY, *Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe–XIIe siècles*. In *The Muslim East. Studies in Honour of Julius Germanus*. Ed. by Gyula KÁLDY-NAGY. Bp., Loránd Eötvös University, 1974. 53–74. Györffy György, *A magyarság keleti elemei*. Bp., Gondolat, 1990. Berend, *A kereszténység kapujában, i. m.*

⁸ SZABADOS György, Attila-ös, a sólyomforma madár és a fehér elefánt. In *Világügyelő. Tanulmányok Hoppál Mihály 70. születésnapjára*. Szerk. CZÖVEK Judit, DYEKISS Virág, SZILÁGYI Zsolt. Bp., Magyar Vallástudományi Társaság, 2012. 416–425.

⁹ Ebből a szempontból nem lényegtelen és mindenképpen említésre érdemes, hogy a nyugati török rovásírások családjába tartozó, magyar nyelvre alkalmazott székely írást évszázadokon át használták az ország keleti felében. BENKŐ Elek, *A középkori Székelyföld*. 1. kötet. Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, 2012. 48–59.

világra. Ezzel kialakult az a fogalmi keret, amelyben a 150 évvel később meginduló oszmán-török támadásokat is értelmezni lehetett.¹⁰

A 14–15. században a latin Nyugatot, az arab invázió után immár másodszer, ismét nagy erejű muszlim támadás érte, ezúttal az Oszmán Birodalom képében. Ez a dinasztikus állam a 14. század elején jött létre, és úgy tűnik, hogy kezdettől fogva három, egymással szorosan összefüggő célt követett: 1. saját vezetésével megvalósítani az iszlám egységét; 2. legyőzni és betagolni a bizánci nemzetközösséget; 3. Konstantinápoly birtokában megtámadni a latin Európát és helyreállítani az egyetemes római birodalmat.¹¹ Miután Bizánc és az ortodox civilizáció magterülete 1453-ra elbukott, a frontállamok egy része pedig (a Földköz-tengeren Velence, az északkeleti fronton Lengyelország) a 16. század elejére lényegében beszüntette a harcot és az oszmánokkal való együttműködés útjára lépett, az expanzió megállításának terhe V. Károly spanyol birodalma mellett főképpen Magyarországra és annak osztrák–német–cseh-morva hátszágára nehezedett. Magyarországot 1390-ben érte az első oszmán támadás, és az 1718-as pozsareváci békéig szinte megszakítás nélkül dúlt a háború földjének valamelyik sarkán. Mindez rendkívül súlyos következményekkel járt, amelyek döntően meghatározták Magyarország további sorsát. De mielőtt erről és a magyaroknak a hódítókhoz való viszonyáról szólnék, vessünk egy pillantást a Nyugat és a Kelet újabb találkozásának európai dimenzióira.

Az utóbbi harminc-negyven év történetkutatása világossá tette, hogy az oszmán expanzió korábbi értékelése, amely minden területen csak éles szembenállást látott Európa és az oszmánok között, vagy éppenséggel két ideológiailag és vallásilag meghatározott világ harcáról beszélt, nem tartható többé.¹² Sőt az utóbbi időben egyre

¹⁰ FODOR, *Az apokaliptikus hagyomány, i. m.*, 26.

¹¹ Vö. Pál FODOR, *The Ottoman Empire, Byzantium and Western Christianity. The Implications of the Siege of Belgrade, 1456*. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae 61 (2008) 47.

¹² Daniel GOFFMAN, *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Halil İNALCIK, *Mutual Political and Cultural Influences between Europe and the Ottomans*. In *Ottoman Civilization*. 2. Ed. by Halil İNALCIK, Günsel RENDA. Ankara, Republic of Turkey, Ministry of Culture and Tourism, 2004². 1048–1089. Géraud POUMAREDE, *Pour en finir avec la croisade: mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*. Paris: Presse Universitaire de France, 2004. Baki TEZCAN, *The Politics of Early Modern Ottoman Historiography*. In *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*. Ed. by Virginia H. AKSAN, Daniel GOFFMAN. Cambridge,

többen hangsúlyozzák az oszmánok meghatározó szerepét a modern Európa létrejöttében. A spanyol történelem neves kutatója, John Elliott például úgy gondolja, hogy az oszmán fenyegetés kettős hatást gyakorolt a Nyugatra. Egyfelől ösztönzést adott az egységnek, mert a kisebb államok csak a nagyhatalmaktól remélhettek hathatós segítséget. Ez jól jött a Habsburg Birodalom császárainak, akik ki is használták a lehetőséget hatalmuk gyarapítására. Másfelől a törökök elleni hadviseléshez szükséges támogatás fejében a császár és a királyok kénytelenek voltak engedményeket tenni a helyi és más vallású erőknek, ami lehetővé tette például a protestantizmus megmaradását. Így tehát „az európai történelem egy folyamatos, az egységre való törekvés és a sokféleségre irányuló nyomás közötti dialektika történeteként is felfogható. Szülejmán birodalma az európai fejlődés döntő pontján szólt bele ebbe a dialektikába. Az iszlám fenyegetés óriási lökést adott a keresztény egység iránti vágyódásnak. De minél erősebb lett az egységre irányuló nyomás, annál nagyobb lett az ellenállás... Az az európai világ, amely az iszlámmal folytatott 16. századi konfrontációból született, olyan világ volt, amely a politikai, vallási és kulturális pluralizmus útján indult el.”¹³ Más szavakkal kifejezve: az oszmánok nélkül valószínűleg nem jött volna létre az a sokszínű, konfesszionális közösségekre és nemzetállamokra épülő struktúra, amely a következő századokban bontakozott ki Európában.

De ez még nem minden. Hiszen a 15–16. század fordulójára bizonyos értelemben maguk a „kereszténység ősellenségének” bélyegzett oszmánok is a kialakuló modern európai rendszer részei lettek. Ahogy az oszmánok érdekeltté váltak az európai keresztény egységfront megbontásában, úgy kezdték használni egyes európai államok az oszmán szövetséget az európai hatalmi egyensúly fenntartásához. Az oszmán

Cambridge University Press, 2007, 167–98. Jean-François SOLNON, *Le Turban et la stambouline. L'Empire ottoman et l'Europe, XIVe–XXe siècle, affrontement et fascination réciproques*. Paris, Perrin, 2009. *The Ottomans and Europe. Travel, Encounter and Interaction from the Early Classical Period until the End of the 18th Century*. Ed. by Seyfi KENAN. İstanbul, İSAM, 2010. Baki TEZCAN, *The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*. Cambridge, 2010 (Cambridge Studies in Islamic Civilization).

¹³ John ELLIOTT, *Ottoman–Habsburg Rivalry: The European Perspective*. In *Süleyman the Second and His Time*. Ed. by Halil İNALCIK, Cemal KAFADAR. İstanbul, The Isis Press, 1993. 161–162.

ütőkártyát mindenekelőtt Franciaország játszotta ki, de az együttműködés az oszmánoknak is sok hasznot hozott. Ugyanílyen fontos tényező volt a modern Európa létrejöttében az a kulcsfontosságú gazdasági együttműködés, amely az európai kereskedő népek és az oszmánok között alakult ki a levantei kereskedelemben. A genovaiak és a velenceiek, majd a franciák, az angolok és a hollandok közel-keleti kereskedelme túlértékelhetetlen felhalmozási forrást bocsátott a kialakuló európai kapitalista rendszer rendelkezésére. Ezzel áll összefüggésben, hogy a kora újkori modern diplomácia egyik fő központja az oszmán főváros, Isztambul lett, ahol lassanként minden fontos európai állam állandó képviselést nyitott, s ahol az európaiak nem is annyira az oszmánok, mint inkább egymás ellen küzdöttek az oszmán területeken elérhető erőforrásokért. Érdeemes megjegyezni, hogy míg a hagyományos felfogás a 15. századi Itáliába helyezi a modern diplomácia (állandó követségek stb.) megszületését, addig újabb vélemény szerint ez inkább az oszmánok ún. kapitulációs rendszerére vezethető vissza, amelynek alapvonalai már a 14. században kivehetők.¹⁴ Az oszmánok európai integrációjának azonban voltak határai. Bár egy kisebbség (főleg francia értelmiségiek, mint Guillaume Postel, Jean Bodin stb.) számára az oszmánok majdhogynem példaképpé váltak, különösen vélelmezett vallási toleranciájuk miatt, az európaiak döntő többsége szellemileg és érzelmileg nem fogadta be a törököket. Még a természetjog atyja, a nagy Hugo Grotius is úgy vélekedett, hogy a törökök ellen harcolni Európa megkerülhetetlen, közös ügye. És éppen ebben érhető tetten az oszmán-törökök egyik további fontos hozzájárulása a modern Európához: végső soron e hatalom európai jelenléte és sokáig rettegett ereje tartotta fenn az európai egység gondolatot és segítette előhívni a föderalizmus eszméjét. A nyugati gondolkodók többsége – II. Piustól kezdve (aki a 15. században elsőként nevezte „közös otthonnak és hazának” Európát) egészen a 17–18. századi nagy tervezetek készítőiig – úgy képzelte, hogy egy török kiűzésére létrejött szövetség és győztes háború alapozhatná meg az európai egységet. Mindez a 17. századtól szorosan összekapcsolódott a gyarmatosítást előkészítő

¹⁴ Daniel GOFFMAN, *Negotiating with the Renaissance State: the Ottoman Empire and the New Diplomacy*. In *The Early Modern Ottomans. Remapping the Empire*. Ed. by Virginia H. AKSAN, Daniel GOFFMAN. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. 61–74.

keresztény világmisszió gondolatával, ami már az európai fölény realizálását és indoklását szolgálta.¹⁵ Ennélfogva egészen 1856-ig, a krími háborút lezáró párizsi békéig nem fogadták be az oszmánokat az európai népek családjába. Igaz, a 19. századig az oszmánok ezt nem is nagyon igényelték, mert ők meg egészen addig, míg vészesen meg nem gyengültek, elvben nem kívánták feladni a dzsihádon, vagyis a hódításon alapuló nemzetközi politikájukat. Az oszmánok európai jelenléte és kapcsolatai ugyanakkor ösztönözték a kibontakozó abszolutizmusról folyó nyugati vitákat is. Az abszolutizmus hívei – mint Bodin – egyfajta mintaként tekintettek a szultáni hatalomra, mások ellenben a vélelmezett török despotizmust éppen az abszolút királyi hatalom kritizálására használták fel. Így vagy úgy, a török ügy a 16–17. században megkerülhetetlenül foglalkoztatta szinte egész Európát, és Európa ugyanolyan ambivalensen viszonyult hozzá, mint napjainkban (bevenni vagy be nem venni).

Természetesen a török kérdés legközvetlenebbül a frontvonalban álló magyarokat érdekelte, akiknek ezúttal nem sikerült megállítaniuk a Keletet az ország határainál. A Keletet itt egyáltalán nem metaforaként használom: egy oszmán literátustól tudjuk, aki részt vett a sorsdöntő mohácsi csatában (1526), hogy az oszmán uralkodó úgy indult Magyarország ellen, mint a Kelet képviselője, aki felkelő Napként a Nyugatot kívánja térdre kényszeríteni.¹⁶ Egy oszmán-török tudós már az öt évvel korábbi, Nándorfehérvár elfoglalásával végződő oszmán hadjáratról (1521) azt írta, hogy ez volt a bosszú a német keresztiesek egykori kis-ázsiai hadjáratáért.¹⁷

Az oszmán seregek a mohácsi csata megnyerése (1526) és a főváros, Buda elfoglalása (1541) után megszállták az ország középső, mintegy 120.000 km²-nyi területét, de közben kísérletet tettek a magyar királyi koronát megszerző Habsburgok legyőzésére is. Miután ez nem sikerült, és patthelyzet alakult ki a két nagyhatalom között, Magyarországot megosztották egymás között. A nyugati és északi részekben a

¹⁵ BÓKA Éva, *Európa és az Oszmán Birodalom. Az európai egység gondolat politikai esztörténetének kezdetei*. Bp., L'Harmattan, Zsigmond Király Főiskola, 2004.

¹⁶ SUDÁR Balázs, *A végítélet könyve. Oszmán elbeszélő forrás a mohácsi csatáról*. TSz 52 (2010) 3. sz., 399, 403, 405, 410.

¹⁷ Bernard LEWIS, *The Muslim Discovery of Europe*. New York, London, W. W. Norton and Company, 1982. 165.

Habsburgok magyar királysága, középen az oszmán-török állam, keleten pedig a magyarok által kormányzott, török vazallus Erdélyi Fejedelemség rendezkedett be. Ennek következtében Kelet és Nyugat határa Magyarország szívébe tevődött át s éppen a magyar népességtömböt és szállásterületet szelte ketté két egymással szemben álló végvárrendszer formájában. Az ország szinte minden szöglete csatatérre vált. A szüntelen erőszak, a militarizált életforma miatt Magyarország alapvető struktúrái felmérhetetlen károkat szenvedtek. Elpusztult az épített környezet jelentős része, megroppant a korábbi településszerkezet, lehanyatlott a korábbi városi központok többsége, áthelyeződtek a gazdaság súlypontjai, és valóságos demográfiai katasztrófa következett be (egyes részeken a népesség 70–90%-a kipusztult). Ennek legfőbb kárvallottja a magyar népesség lett, fő nyertesei pedig az határszéleken élő nemzetiségek. A soknemzetiségű Magyarországon korábban a magyarok aránya 75–80%-ot tett ki, a török uralom végére viszont 50% alá süllyedt. Nem ok nélkül mondják sokan, hogy itt keresendők a gyökerei Magyarország első világháború utáni feldarabolásának. Hasonló károk érték a magyarság vallási és kulturális szervező központjait és intézményeit is. Az oszmán és a magyar uralom alatt álló területeken egyaránt óriási számban pusztultak el a nemesség udvarai és a monostorok, és jelentősen csökkent a plébániák száma is.¹⁸ Hosszú távon a legnagyobb és soha ki nem heverhető kárt az okozta, hogy a királyi udvar a Habsburgok trónra kerülése után az országon kívülre került. Ezzel a magyarság megfosztott attól a szervező központtól, amely más nyugati országokban a kora újkorban és az újkorban a terület, a népesség és a nyelv homogenizációjával, valamint a kultúra mecenatúrájával kialakította a nemzetállam kereteit. Csak egy példa: míg Franciaországban már 1539-ben elrendelték,

¹⁸ Ferenc SZAKÁLY, *Die Bilanz der Türkenherrschaft in Ungarn*. Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 34(1988) 63–77. RÁCZ István, *A török világ hagyatéka Magyarországon*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. DÁVID Géza, *Magyarország népessége a 16–17. században*. In *Magyarország történeti demográfiája (896–1995). Millecentenáriumi előadások*. Szerk. KOVACSICS József. Bp., Központi Statisztikai Hivatal, 1997. 141–171. Géza PÁLFFY, *The Impact of the Ottoman Rule on Hungary*. Hungarian Studies Review 28 (Spring–Fall, 2001) 1–2. sz., 109–132.

hogy az államigazgatásban az udvar nyelvét, a franciát kell használni, addig Magyarországon csak 1844-ben lett hivatalos nyelv a magyar.¹⁹

A fentebb elősorolt veszteségeket már a korabeli magyarság is pontosan érzékelte, ennél fogva az oszmán hódítást kezdettől fogva úgy élte meg, mint ami identitásának elvesztésével fenyegeti. A 15. századtól kezdve Magyarországon a királytól a parasztig minden társadalmi réteg úgy tekintett a hódítókra, mint vad, pogány és természet szerint való ellenségre, az ország és a keresztény hit üldözőjére, később pedig mint fő- vagy ösellenségre. Az oszmánok elleni harcot részint önvédelemnek fogták fel, részint pedig úgy hitték, hogy az egész kereszténységet (a Nyugatot) védik. Európa – a pápák révén – ezt azzal ismerte el, hogy előbb a királynak, azután pedig az egész országnak adományozta a kereszténység „védőbástyája” címet, jóllehet kevés tényleges támogatást nyújtott az ellenálláshoz. A 16–17. század magyar történetírása, világi és vallási irodalma, művészete és néphagyománya egyöntetűen arról tanúskodik, hogy a magyarok az egész törökkorban ragaszkodtak ehhez a szerephez, és paradox módon olykor még a Habsburgok elleni lázadásokat és a törökökhöz való politikai közeledéseket is a kereszténység védelmével próbálták indokolni.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy a magyarok az oszmán-törököket nemcsak vagy nem elsősorban a vallásuk miatt utasították el, hanem állami, társadalmi és szokásrendjük, vagyis „keletiségük”, elsősorban a Magyarországon nagyra értékelt személyi szabadság és földtulajdon hiánya miatt.²¹

Ez magyarázza, hogy a hosszú együttélés és az időnkénti politikai együttműködés dacára a magyar és az oszmán-török kultúra igen csekély hatást gyakorolt egymásra. A törökök szinte semmit nem vettek át, de magyar földön is felépítették a maguk magaskultúráját, ami a mai magyar kulturális örökség részévé vált. Legmaradandóbb és legfeltűnőbb jelei ennek a török építészet produktumai: dzsámik, mecsetek, minaretek, fürdők, síremlékek, tanintézetek, karavánszerájok, kolostorok és kútházak. Ezek az

¹⁹ A magyar főváros „külföldre” helyezésének kezdeti szakaszához ld. PÁLFFY Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században*. Bp., História, MTA Történettudományi Intézete, 2010. 77–135. (História könyvtár. Monográfiák 27.)

²⁰ IMRE Mihály, „Magyarország panasza”. *A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995. 160–162. (Csokonai Könyvtár 5.)

²¹ RÁCZ, *A török világ, i. m.*, 53.

iszlám építészet legészakibb kora újkori emlékei, de a magyar építészetre semmilyen hatást nem gyakoroltak (még a török fürdőkultúra is csak közvetett hatást fejtett ki). Ezzel szemben sokat tanultak a magyarok a török bőrművesektől, fazekasoktól és fegyverművesektől (így lett nemzeti viselet a török eredetű lábbeli, a csizma), és a magyar öltözékek közé is bekerült pár török ruhadarab. A török szőnyegszövés és díszítőművészet főleg a magyar hímzéseket és ornamentikát gazdagította különféle motívumokkal, és izniki török csempéket és anatóliai szőnyeget is használtak szűkebb, főleg főúri és egyházi körökben. A legmaradandóbb hatás az étel- és kertkultúrában mutatható ki: a törökök révén ismerték meg a magyarok a kávé, a tarhonyát, a pitét, a töltött káposztát, a sárgabarackot, a kukoricát, bizonyos körte- és szőlőfajtákat, virágokat, és török eredetű néhány alapvető fontosságú főző- vagy sütőedény (bogrács, tepsi).²² A magaskultúrában kivételes jelenség a magyar nyelvű világi költészet egyik megteremtője, Balassi Bálint érdeklődése a török irodalom iránt. Balassi megtanult törökül, ismerte a török misztikus költészetet és török verseket fordított magyarra. De mindennél jobban jellemzi a helyzetet, hogy épp ő írta a legszebb és leghatásosabb verseket a magyar katonák törökökkel szembeni helytállásáról, és az oszmánok ellen harcolva esett el.²³ Az oszmán jelenlét maradandó nyelvi hatást sem hozott magával, hiszen a mai magyarban alig egy tucat török szó található, amely ebben a korban került át.²⁴ Ez is azt húzza alá, hogy kulturális értelemben Kelet–Nyugat határa itt meglehetősen zárt határ volt.

Miközben a magyar kultúra török öröksége (*heritage*) ilyen sovány, van a török kornak egy olyan hagyatéka (*legacy*), amely döntő fontosságú a magyar mentalitás megértéshez. A török hódítás nemcsak anyagilag és kulturálisan károsította meg jelentősen Magyarországot, hanem mentális törést is okozott. Totálisan lerombolta a magyar politikai és kulturális elitek önbizalmát. A kor vallási és politikai vezetőinél és gondolkodóin eluralkodott a bűntudat és az önvád egyfajta keveréke. Nem tudták

²² RÁCZ, *A török világ, i. m.*, 67–82. Géza DAVID, *Osmanlı Kültürünün Macaristanda'ki Yayılışı ve Etkisi*. Bilig 20 (Kış 2002) 89–100.

²³ SUDÁR Balázs, *Egy Balassi-vers török háttere*. Keletkutatás 1995. ősz [1997], 67–79. KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadász*. Bp., Balassi Kiadó, 2008. 318–336.

²⁴ Suzanne KAKUK, *Recherches sur l'histoire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongroise*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX.)

megemészteni, hogy egy ország, amely régebben „Európa csillaga” volt,²⁵ hogy süllyedhetett más országok játékszerévé. Nem tudták megbocsátani maguknak, hogy elvesztegettek egy „birodalmat”. Ekkor alakultak ki azok a gondolati reflexek, amelyek a közép- és kelet-európai népek körében olyan jól ismertek: az egyedülvalóság, az elszenvedett csapások kivételességének érzése (előbbit a magyarok már a 15. században hangoztatni kezdték!), menekvés a dicső múlthoz, az áldozati szerep (védjük Európát, de az mit sem törődik velünk), a tettek mentegetése és kompenzációképp a protestáns apokaliptikából is származó kiválasztottság tudata. Kialakul a kisebbségi érzése, ami jól látható a jeles költő és hadvezér, Zrínyi Miklós 17. század közepén papírra vetett sorából: „Egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók”.²⁶ A heroikus pátoz mellett (ismét Zrínyi szavait idézem: „itt győznötök, vagy halnotok kell”)²⁷ a gyakorlati tettekben kapkodás, következetlenség, egymás ellen fordulás következik be. A török hódítás amúgy is szétszabdalta az ország területét, és az egyes részek politikusainak ellentétei gyakran fajultak polgárháborúkká. A hitújítás óriási vallási megosztottságot hozott Magyarországon, és a felekezetek egymást vádolták az ország összeomlásáért. A végén pedig a magyarok vezetői a paradoxonba menekültek: a török hódítás szörnyű napi következményeitől való megszabadulás érdekében az oszmán állammal kötöttek szövetségeket.²⁸ Így történhetett, hogy Zrínyi Péter bán, aki testvére, Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelem* című eposzát, a magyar helytállás apoteózisát, valamint az *Adriai tengernek Syrenája* című művét horvátra fordította, s aki nyilván betéve tudta bátyjának a „török áfium”, azaz a török szövetség elfogadásától óvó szavait és aki a fordításokban

²⁵ *Wathay Ferenc énekeskönyve*. Sajtó alá rendezte, az utószót és a jegyzeteket írta NAGY Lajos. A szöveget BELIA György gondozta. Bp., Magyar Helikon, 1976. 118 (átírás), 92 (hasonmás) (1604-ből).

²⁶ ZRÍNYI Miklós, *Ne bántsá a magyart. Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen való antidotum*. In *Zrínyi Miklós hadtudományi munkái*. Bp., Zrínyi Katonai Kiadó, 1976². 322.

²⁷ ZRÍNYI, i. m., 318.

²⁸ VARGA J. János, *Az „Orta Madzsar” szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához*. In *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2002. 415–422. PAPP Sándor, *Magyar rendi mozgalmak és az Oszmán Birodalom a 17–18. század fordulóján*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta historica. Tomus 116 (2002) 129–136. PAPP Sándor, *Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején*. Hadtörténelmi Közlemények 116 (2003) 2–3. sz., 633–669. VARGA J. János, *Válaszúton. Thököly Imre és Magyarország 1682–1684-ben*. Bp., História, MTA Történettudományi Intézete, 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 23.)

bátyjánál sokkal keményebben ítélte el a démonizált oszmánokat, végül a törököknek való meghódolás szándéka miatt végezte a vérpadon.²⁹ S így történhetett, hogy amikor a 17. század végén a fél Európa szövetkezett Magyarország felszabadítására, a legnagyobb magyar seregetest a törökök oldalán harcolt, és ezért Magyarországot, a kereszténység védőbástyáját, az európai közvélemény a „kereszténység ellenségeként” bélyegezte meg.³⁰ Ekkor rögzültek olyan belső törésvonalak, amelyeket Szekfű Gyula a keleti magyar és a nyugati magyar alkat szétválásának metaforájával fejezett ki (katolikus versus protestáns, Habsburg-párti [labanc] versus önálló magyar vagy Erdély-párti [kuruc]).³¹ Ahogy az oszmán katonai előrenyomulás éket ütött az ország testébe, úgy hasította ketté a hódítás által előidézett sanyarú helyzet a magyarok lelkét, s tolt a magyarságot minden eddiginél jobban a Kelet felé.

Az oszmán-törökökhöz fűződő magyar viszonyok ez a kettőssége és kétértelműsége a barokk és a romantika korának Magyarországon is megmaradt. A nemzetépítés időszakában (a 18. század végétől) a tatárjárás és a törökök elleni évszázados harc emléke továbbra is fontos eleme az identitásnak, sőt a formálódó nemzeti tudat egyik talpköve lett. Az reformkor (1825–1848) két legfontosabb verse: Kölcsey Ferenc *Himnusza* és Vörösmarty Mihály *Szózata* (valójában a második magyar himnusz) tematikájában és frazeológiájában szinte egyenes folytatása a 17. századi Zrínyi műveinek: mindegyik török „rabigáról”, balsorsról, büntetésről és bűnhődésről, az Isteni segítségkérésről szól, s Zrínyihez hasonlóan az „itt élned vagy halnod kell” alternatíváját állítja a magyarok elé. Ugyanakkor, ellentétben a nyugati országokkal, ahol az ekkoriban felvirágzó orientalizmus inkább csak az eliteket érintette meg, a

²⁹ R. VÁRKONYI Ágnes, *A Wesselényi szervezkedés történetéhez*. In *Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*. Bp., MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtörténeti Kutatócsoport, 2002. 423–460. Zrinka BLAŽEVIĆ, Suzana COHA, *Zrínyi Péter – a hősteremtés irodalmi modelljei és stratégiái*. In *A Zrínyiek a magyar és a horvát történelemben*. Szerk. BENE Sándor, HAUSNER Gábor. Bp., Zrínyi Kiadó, 2007. 137–164, főleg 144.

³⁰ KÖPECZI Béla, „Magyarország a kereszténység ellensége”. *A Thököly-felkelés az európai közvéleményben*. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

³¹ SZEKFŰ Gyula, *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány*. Bp., Maecenas, 1988 (reprint, eredeti kiadás: 1918). 116.

magyarok a feltárulkozó Keletben egyre inkább magukra ismertek.³² Sebesen terjedt a meggyőződés, hogy a magyar nemcsak keleti eredetű, hanem par excellence „A Kelet népe”. Ilyen címmel jelentette meg 1841-ben híres könyvét Széchenyi István gróf, az európai szellem fő hazai képviselője és az ország legnagyobb modernizátora, és ezeket írta benne: „A’ magyar népnek ... nincs csekélyebb hivatása, mint képviselni – Európában egyedüli heterogén sarjadék – ázsiai bölcsőjében rejtező, eddigelé sehol ki nem fejlett, sehol érettségre nem virult sajátját...”³³ Előtérbe került a hun és a török népekkel való rokonság eszméje, s a korszak egyik legnagyobb érdeklődéssel kísért figurája a tudós lett, aki a keleti őshazát keresi (Kőrösi Csoma Sándor és mások). Ezzel párhuzamosan a magyar tudományosság fokozott figyelemmel fordult az Oszmán Birodalom felé, s egyre több tárgyilagos, megbízható elemzést tett közzé róla.³⁴ Az oszmán-török örökség egyes elemei, különösen a tárogató (eredeti neve török síp volt és a török *zurnából* fejlődött ki) a nemzeti hangszer rangjára emelkedett, és 1839-ben már színpadi darabban is használták mint a keletről jött magyarság jelképét.³⁵

Ebben a légkörben lassanként az oszmán-törökök és itteni uralmuk megítélése is változásnak indult. A véleményeket a század nagy politikai eseményei is jelentősen befolyásolták: az 1848–49. évi magyar forradalom és szabadságharc elfojtása, s az a tény, hogy a szabadságharc vezetői és résztvevői közül számosan (az 1703-as felkelés vezéréhez, Rákóczi Ferenchez hasonlóan) az Oszmán Birodalomban leltek menedéket. A krími háború (1853–56) után pedig az Orosz Birodalom balkáni térfoglalása miatt

³² STAUD Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Bp., Terebess Kiadó, 1999². 25–26. FÜLEMILE Ágnes, *Gondolatok az orientalizmusról Marastoni Jakab Görög nő című képe kapcsán*. Művészettörténeti Értesítő 44 (2005) 1–2. sz., 109–124.

³³ G^R SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta DR FERENCZI Zoltán. Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925. 220. (Fontes Historiae Hungaricae Aevi Recentioris. Gróf Széchenyi István összes munkái 5.)

³⁴ Néhány jelentős, meghatározó mű ebből a korszakból: DECSY Sámuel, *Osmanografia az az: A’ török birodalom’ Természeti, erköltsi, egy-házi, polgári, ’s hadi állapotjának, és a’ Magyar Királyok ellen viselt nevezetesebb hadakozásainak summás leírása*. Második, és imitt amott meg-jobbított kiadás. 1–3. rész. Bétsben, Kurzbeck József Ts. K. Könyv-nyomatató és Könyv-áros, 1789. FÉNYES Elek, *A török birodalom leírása, történeti, statistikai és geográfiai tekintetben.... A török birodalom földabroszával*. Pest, Heckenast Gusztáv, 1854. LÁZÁR Gyula, *Az oszmán uralom története Európában*. I–II. Bp., Franklin-társulat, 1877.

³⁵ SUDÁR Balázs, CSÖRSZ RUMEN István, „*Trombita, rézdob, tárogató...*” *A török hadizene és Magyarország*. Enying, Tinódi Lantos Sebestyén Zeneiskola, 1996. 95.

indult meg közeledés Oszmán Birodalom és a Monarchia, s főleg oszmán és magyar értelmiségi körök között.³⁶

A magyarság keleti jellegének hangsúlyozása a 19. század második felében a nemzetépítési stratégiák részeként is fontos szerephez jutott. A korabeli Magyarországon két elképzelés ütközött egymással. Az egyik az ún. államnemzeti koncepció volt, amely az ország lakosságának soknemzetiségű összetételét figyelembe véve nemcsak a magyarokat, hanem az összes nemzetiséget a magyar nemzet részének tekintette, vagyis a nemzet meghatározásakor az állampolgárságra helyezte a hangsúlyt. A másik, az ún. kultúrnemzet koncepció a nemzetet a közös etnikai eredet és az azonos nyelv alapján kialakuló közösségben látta. Az utóbbi szemében különös fontosságot nyert az akkoriban felfedezett népi vagy paraszti kultúra, amelyben a magyarság ősi, keleti kultúrájának lenyomatát vélte felfedezni.³⁷ Ehhez járult az oszmán-török hódítás kora óta erősödő egyedülvalóság érzése, a félelem az erősebb nyugati nemzetektől (beleértve az osztrákokat) és a mind agresszívebben jelentkező pángermán és pánszláv ideológiáktól. A magukat rokonalannak érző patrióta magyarok tehát nagy lelkesedéssel és kíváncsisággal fordultak a Kelet felé, ahol támaszt és menedéket kerestek és ahol a magyar jellem és lélek ősi formáit vélték felfedezni. Ezért váltak népszerűvé a 20. század fordulójától az ún. turanista vagy pánturanista gondolatok, amelyek ősforrása éppen a magyar Vámbéry Ármin, a híres keletkutató volt.³⁸ Ez az

³⁶ Vö. CSORBA György, *Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története*. Hadtörténelmi Közlemények 112 (1999) 2. sz., 352–397. Bayram NAZIR, *Macar ve Polonyalı Mülteciler. Osmanlı'ya Sığınanlar*. İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2006. HERMANN Róbert, JOÓ András, MÉSZÁROS Kálmán, SERES István, *Török menedéjogot kapott magyar emigránsok rövid életrajzi összefoglalója / Türkiye'de Kendilerine Sığınma Hakkı Tanınan Macar Mültecilerin Özyaşamlarından Özetler*. Bp., Magyar–Török Baráti Társaság/Macar–Türk Dostluk Derneği, Tekirdağ Macar Dostluk Derneği/Rodostói Magyar Baráti Társaság, 2010. Vámbéry Ármin fontos szerepére a magyar–török barátkozási folyamatban ld. HAZAI György, *Vámbéry Ármin életútja*. In Uő., *Vámbéry inspirációk*. Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2009. 342–348. David KUSHNER, *The Rise of Turkish Nationalism 1876–1908*. London, Frank Cass, 1977. 9–10, 44–45, 53. Ruth BARTHOLOMÄ, *Vom Zentralasien nach Windsor Castle. Leben und Werk des Orientalisten Arminius Vámbéry (1832–1913)*. Würzburg, 2006. 10–13, 45–49. (Arbeitsmaterialien zum Orient 17.)

³⁷ Tamás HOFER, *Construction of the 'Folk Cultural Heritage' in Hungary and Rival Versions of National Identity*. Ethnologia Europea 21 (1991) 2. sz., 145–170.

³⁸ FARKAS Ildikó, *A magyar turanisták*. PhD-értekezés. Budapest, 2002. 23–28 (ez az egyik legjobb feldolgozása az újabban Törökországban is népszerű témának; vö. Tarık DEMİRKAN, *Macar Turancıları*. İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000. Nizam ÖNEN, *İki Turan. Macaristan ve Türkiye'de*

elképzelés megadta a reményt arra, hogy a fenyegetett és társtalan nemzetek is találnak maguknak olyan népcsaládot, amelyben közösségre lelhetnek, vagy amellyel – a merészebbek szerint – létrehozhatnak egy nagy eurázsiai birodalmat. A pánturanista vagy türkizmus ideológia az Oszmán Birodalomban futotta be a legnagyobb karriert, ahol az ún. oszmanizmus (a magyarhoz rendkívül hasonló és részben annak hatására született államnemzeti koncepció) mellett az uralkodó elit hivatalos ideológiájának számított az első világháború végéig.³⁹

Mindezek folytán a 19. század utolsó harmadától kezdve Magyarországon megerősödtek a törökbarát nézetek. Ehhez járultak a kelet krízis (1875–1878) tapasztalatai, a törökök sorozatos vereségei és az oroszok balkáni előrenyomulása, ami heves törökbarát és oroszellenes megnyilvánulásokhoz vezetett. Ezek csúcspontját jelentette a magyar diákok küldöttségének 1877 januárjában, az orosz–török háború előestéjén tett konstantinápolyi látogatása, melynek során díszkardot nyújtottak át a török hadsereg fővezérének. A látogatás viszonzására 1877 tavaszán került sor, amikor II. Abdülhamid szultán megbízásából egy török delegáció 35 középkori kódexet szolgáltatott vissza, amelyet a 16. század elején vittek el Mátyás király egykori híres könyvtárából. Ezzel egyidejűleg Magyarországra érkezett egy magányszemélyek által szervezett török küldöttség, hogy a magyar társadalommal közvetlen baráti kapcsolatokat létesítsen. A csoport tagjai igencsak meglepődve és örömmel látták, hogy mindenütt nagy szeretettel, a török–magyar rokonság és testvériség jegyében fogadják őket.⁴⁰

A magyar nyilvánosságnak ez a törökbarát beállítottsága a 19. század végének nagy tudományos kérdésében, az „ugor–török háború”-nak nevezett nyelvészeti vitában is

Turancılık. İstanbul, İletişim, 2005). Ld. legújabban SZENDREI László, *Turanizmus*. Máriabesnyő, Attraktor, 2010. Vámbéry szerepének újabb összefoglalása: BARTHOLOMÄ, *Vom Zentralasien, i. m.*, 86–90.

³⁹ Kemal H. KARPAT, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State*. Oxford, Oxford University Press, 2001. 276–407. FODOR Pál, *A török nemzetudat kialakulása*. In *Törökország és az iszlám. Az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*. Szerk. VÁSÁRY István. Piliscsaba, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, 2008. 11–27. (Acta et Studia VII.)

⁴⁰ DR. ERŐDI Béla, *Csok jása! A török küldöttség látogatásának emlékkönyve / Çok yaşa. Türk heyetinin ziyareti'nden hatıra kitabı*. Bp., Akadémiai Kiadó, Magyar–Török Baráti Társaság, 2001.

megnyilvánult, amely azt volt hivatott eldönteni, hogy a magyar nyelv finnugor, avagy török eredetű-e. Az eredendően tudományos kérdés aktuálpolitikai dimenziókat is kapott: a török nyelvrokonság mellett való kiállás Habsburg-ellenes élt hordozott, s Magyarország Habsburg Monarchián belül elfoglalt államjogi helyzetével és a bécsi fensőbbiséggel szembeni elégedetlenséget fejezte ki.⁴¹ A történészek egy része a tudomány eszközeivel segítette e nemzeti és keleti orientációt megalapozni, amit aztán a korábbi századokra is visszavetített. Műveikben romantikus hőskorrá változtatták a 16–17. századot, amikor lovagias, bátor és becsületes magyarok harcoltak a hasonló tulajdonságokkal rendelkező törökökkel, illetve együtt az „elnyomó” Habsburgok ellen. Ezek a történészek gyakran nevezték az oszmánokat a magyar nemzeti érzület előmozdítóinak.⁴²

A Kelet iránti vonzalom felerősödése kiváltotta a nyugati irányultság híveinek heves kritikáját, így aztán a vitában a Kelet és a Nyugat fogalma ismét szimbolikus jelentőséget kapott. Ady Endre 1905-ben mindezt úgy fogalmazta meg, hogy Magyarország komp-ország, amely ide-oda hányódik Kelet és Nyugat partjai között, s amely a turanizmussal ismét Keletre tart.⁴³ Az államnemzeti talajon álló politikus és értelmiségi körök szintén kiálltak a Habsburg királyság és a nyugati orientáció mellett. A Habsburgokhoz lojális történetírók történeti érvekkel léptek fel a keleti romantikával szemben. A dualista és a Horthy-korszakban egyaránt fontos szerepet betöltő Szekfű Gyula például a 15–17. századi magyarországi harcokat „Kelet és Nyugat”, két civilizáció összecsapásának tartotta, ami letérítette a magyar nemzetet és államot a fejlődés fő útjáról. Végző értékelése így szólt: „Ez a török uralom a magyar történet legnagyobb, talán egyetlen katasztrófája...”⁴⁴ Az oszmán-törökök és itteni uralmuk kettős megítéléséhez a korabeli irodalom is hozzájárult a magáét. A magyar

⁴¹ A vitáról ld. VÁSÁRY István, *Vámbéry és a magyar őstörténet*. In *Vámbéry Ármín emlékezete*. Bp., Kőrösi Csoma Társaság, 1986. 19–25. (Keleti értekezések 2.)

⁴² Vö. Géza DÁVID, Pál FODOR, *Hungarian Studies in Ottoman History*. In: *The Ottomans and the Balkans. A Discussion of Historiography*. Ed. by Fikret ADANIR, Suraiya FAROQHI. Leiden, Boston, Köln, Brill, 2002. 314–316. (The Ottoman Empire and Its Heritage. Politics, Society and Economy 25.)

⁴³ ADY Endre, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*. Figyelő 1905. október 15.

⁴⁴ SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet. A tizenhetedik század*. (HÓMAN Bálint, SZEKFŰ Gyula, *Magyar történet* 5.) [Bp.,] Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, é. n., 108.

olvasóközönséget hosszú időn át elsősorban a hihetetlenül népszerű Jókai Mór törökkori kalandregényei „nevelték”, aki már a 19. század közepén meglehetősen elfogulatlan képet adott a törökökről. A 19–20. század fordulóján azonban megjelentek azok a történelmi regények (Donászy Ferenc: *Buda hőse*, Gárdonyi Géza: *Egri csillagok*), amelyek hatására a magyar közvélemény a hódoltság kori törököket – máig ható érvénnyel – a nemzet legnagyobb ellenségei közé sorolta be.⁴⁵

Mindez azonban nem egyáltalán nem akadályozta a magyarokat abban, hogy a kortárs törökséget nagy szimpátiával szemléljék. A turanista elgondolás hívei 1910 végén megalapították Turáni Társaságot, és a Kelet megismerésének tudományos programján kívül azt a célt tűzték maguk elé, hogy a magyarságnak vezető szerepet biztosítsanak „a turáni népcsaládban tudományos és gazdasági téren”.⁴⁶ A rokonszenv a későbbiekben tovább erősödött azáltal is, hogy a két ország szövetségesként harcolt az első világháborúban,⁴⁷ s hogy a világegés során mindkettő hasonló sorsra jutott: elvesztette területe és népessége jelentős részét. Ez is belejátszott abba, hogy a két háború között a magyar és a török állam között széles körű gazdasági és kulturális együttműködés alakult ki.⁴⁸ Az átélt traumák, a két ország újjászervezése (Törökország esetében gyors és kíméletlen európaizálás) és helykeresése a náci és a bolsevikok szorításában nagyon hasonló reakciókat váltott ki a magyar és a török társadalomban. A korabeli magyar kormányzat ismét elővette a „kereszténység védőbástyája” régi eszméjét, amellyel ezúttal az ország bolsevikokkal szembeni védelmi szerepét kívánta hangsúlyozni (aztán a sors iróniája folytán a második világháború után Magyarország hamarosan a kommunista világ nyugati védőbástyája lett). Időről időre fajsúlyos értelmiségiek tették és teszik fel a kérdést: mi a magyar, vagy mi a török? Kelethez

⁴⁵ Ugyanilyen hatást gyakorolt a 19. századi magyar történelmi festészet is, ld. GALAVICS Géza, *A történelmi téma*. In *Művészet Magyarországon 1780–1830. Kiállítás a MTA MKCS és a MNG rendezésében, Magyar Nemzeti Galéria, 1980*. Bp., Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoport, 1980. 63–72. SZVOBODA DOMÁNSZKY Gabriella, *Régi dicsőségünk. Magyar történelmi képek a XIX. században*. Bp., Corvina, 2001.

⁴⁶ ABLONCZY Balázs, *Teleki Pál*. Bp., Osiris Kiadó, 2005. 92. SZENDREI, *A turanizmus, i. m.*, 16.

⁴⁷ A „kereszt” és a „félhold” szövetségének egy érzelmes dokumentuma: *Magyar–török almanach a Vörös Félhold javára*. Szerkeszti és kiadja MEZEY István. Bp., Athenaeum, 1915.

⁴⁸ DÁVID Géza, *Modernizáció magyar részvétellel*. Korunk 1996/6, 61–65.

tartozunk-e, vagy a Nyugathoz?⁴⁹ A számtalan tanulmánykötet helyett elég csak Orhán Pamuk, a Nobel-díjas török író életművére utalni, aki mást sem tesz, mint ezt a „kompország” mentalitást, a két part közötti ingázásában megnyilatkozó identitás zavart elemzi konokul és fáradhatatlanul.⁵⁰

*

A fentebb már említett Jókai Mór 1853-ban, négy évvel a forradalom és szabadságharc bukása után jelentette meg *Török világ Magyarországon* című történelmi regényét, az 1851-ben kiadott, nagy sikert aratott *Erdély aranykorának* folytatását. A 17. század második felében játszódó könyv lényegében azt vizsgálja, milyen magatartásformákkal lehet becsületesen élni egy olyan világban, ahol az egyéni és az állami szuverenitás súlyosan korlátozva van (maradványait csupán a kis erdélyi fejedelemség őrzi). Hogy Jókai mindezzel természetesen saját korának dilemmáira kereste a választ, az nyilvánvaló az előszóból, ahol ezt írja: „Tán választhattam volna fényesebb időszakot Magyarország történetéből...; ámde egy nemzetet nem a szerencse, hanem a balsors jellemez”.⁵¹ A könyv egyik – Bethlen János 17. századi történelmi munkáján alapuló⁵² és a regényen belül szinte külön regény alapjául szolgáló – epizódja arról szól, hogy Apafi

⁴⁹ *Mi a magyar?* Szerk. SZEKFŰ Gyula. Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939. *Mi a magyar?* Szerk. ROMSICS Ignác, SZEGEDY-MASZÁK Mihály. Bp., Habsburg Történelmi Intézet, Rubicon Kiadó, 2005. Bozkurt GÜVENÇ, *Türk Kimliği Kültür Tarihinin Kaynakları*. İstanbul, 1993. Cemal KAFADAR, *A Rome of One's Own: Reflections on Cultural Geography and Identity in the Lands of Rum*. In *History and Ideology: Architectural Heritage of the 'Lands of Rum'*. Ed. by S. BOZDOĞAN, Gülru NECİPOĞLU. Muqarnas. Special Issue 24 (2007) 7–25. – A két társadalomban felbukkanó, nagyon hasonló és máig viruló dilettáns nézetekről ld. İsmail DOĞAN, *Dilettáns nyelv- és néprokonsági nézetek párhuzamai Törökországban és Magyarországon*. In *A nyelvprokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság*. Főszerk. HONTI László. Szerk. CSÚCS Sándor, KERESZTES László. Második, bővített kiadás. Bp., Tinta Könyvkiadó, 2010. 80–86. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 104.)

⁵⁰ Orhan PAMUK, *Hó*. Ford. LADÁNYI Katalin. Bp., Ulpius-ház Könyvkiadó, 2005. Uő., *A fehér vár*. Ford. CSIRKÉS Ferenc. Bp., Ulpius-ház Könyvkiadó, 2006. Uő., *A nevem piros*. Ford. TASNÁDI Edit. Bp., Ulpius-ház Könyvkiadó, 2007. Uő., *Isztambul. A város és az emlékek*. Ford. NEMES Krisztián. Bp., Ulpius-ház Könyvkiadó, 2007. Uő., *Fekete könyv*. Ford. TASNÁDI Edit. Bp., Ulpius-ház Könyvkiadó, 2008.

⁵¹ JÓKAI Mór, *Török világ Magyarországon*. I. kötet. Bp., Unikornis Kiadó, 1995. 5. (Jókai Mór munkái. Gyűjteményes díszkiadás.)

⁵² BETHLEN János, *Erdély története 1629–1673*. Fordította P. VÁSÁRHELYI Judit. Az utószót és a jegyzeteket írta JANKOVICS József. Bp., Balassi Kiadó, 1993. 245–248.

Mihály uralma idején, a törökök számára hatalmas vereséget hozó szentgotthárdi ütközet és a vasvári béke megkötése (1664) után a Porta le akarja fogatni a bűnbaknak kikiáltott havasalföldi fejedelmet. Ő azonban Lengyelországba szökik, születés előtt álló felesége, Strudza Mária pedig Erdélyben kér menedéket. A törökök azonnal követelik a vajdáné kiadását, mire a fejedelmi udvarban nagy vita támad arról, meghajoljanak-e a követelés előtt. A fejedelemasszony és a főurak feleségei emberiességi okokból a menekült nő védelmére kelnek, s melléjük áll Bethlen Miklós is, aki Európa támogatásában bízva ekképpen érvel a kiadás megtagadása mellett: „...azt is jól tudom, hogy Erdély szerencsére Európában fekszik, hol egyik országnak gondja van a másikra, s Európa minden fejedelmeinek érdekükben van az, hogy köztök és az ozmán uralom között egy szabad ország létezzen, bárha oly kicsiny is, mint Erdély...”⁵³ Teleki Mihály tanácsúr azonban hosszú és hatásos beszédben darabokra zúzza e naiv felfogást, rámutatva: nincs értékalapú együttműködés, hanem csak érdek, s aki nem ismeri fel saját érdekeit, az bukásra van ítélve. Ezt a beszédet, amelyben Jókai valójában saját és számos hozzá hasonlóan gondolkodó 19–20. századi magyar értelmiségi érzéseit fogalmazza meg, azért is érdemes hosszabban idézni, mert nagy erővel fejti ki azt a gondolatot, hogy ha az ország érdeke azt kívánja, akár a Kelet erőivel is szabad egyezséget kötni. Íme Jókai Teleki szájába adott érvei:

– Késérű dolgokat kell kegyelmeteknek mondanom, méltóságos uraim! Kénytelen vagyok benneteket fölébreszteni egy kedves álomból egy igen szigorú valóra. Európának legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn áldozatukra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki... Való, hogy egy időben egészen ellenkező dolgokat mondék, de az idő olyan jó mester, hogy néha egy nap alatt többre tanítja az embert, mint amennyit kilenc iskolában tanult. A szentgotthárdi csata következtében a béke a két császár között megkötetett, én olvastam annak pontjait, rólunk, magyarokról, egy pont sem szólt belőle, egy komma sem, ki vagyunk feledve az egészből, mint figyelembe sem vehető nemzet. Pedig ott volt a frank, az angol, a lengyel követ, s mondhatom, hogy saját udvarától egyik sem húz annyi fizetést, mint húzott mitőlünk. Ha háborúra kellünk, óh, akkor nagy és dicső nemzet vagyunk, a békekötéskor nem is tudják, ha vagyunk-e. A harcban mehetünk legelől, a jutalomosztásból akár el is maradjunk. ... – Óh, uraim, valljuk meg egymás közt, hogy mi csak játszunk az urat e honban, de valóban nem vagyunk annak

⁵³ JÓKAI, *Török világ, i. m.*, 181.

urai többé. Erőnkben bízni, igazságunkra támaszkodni, rajtunk többé nem segít, pártfogónk nincs sem jobbról, sem balról, csak uraink vannak: akármelyikhez folyamodunk, csak urat cseréltünk, nem frigyét kötöttünk. E titkot magunknak megsúgni jó, de megőrizni még jobb, hogy más meg ne tudja, s ha uralkodásunk csupa látszat, a látszat nekünk sokat ér, s gondunk legyen rá, hogy el ne enyésztesse. A hatalom, mely felettünk áll, csak okot vár, hogy tervét foganatosítsa rajtunk, s nem teend neki senki jobb szolgálatot Erdélyben, mint aki legelőször fölemeli ellene fejét... Nekünk egy kötelességünk van: ismerni azt, mily kevéssel bírunk, s rajta lenni, hogy azt megtarthassuk, s ha jön idő, hozzá foglalhassunk. Nekünk senki sem jó barátunk, mi se legyünk azok senkinek. Ha a kénytelenség előtt meghajolunk, meg fog bennünket vetni a világ? Hát ha a túlerő előtt megállva összetöretünk, tesz-e egyebet? Tőlünk nagylelkűséget követel a világ; volt-e valaha nagylelkű mihozzánk, volt-e csak igazságos is? Igenis, míg kezünkben volt a kard, védtük vele egész Európát, de e kard szét van törve, országunk szétdarabolva; népek szeme láttára gázolt bennünket össze a pogány, másfél századig vérzettünk, s nem jött segítségünkre senki, országunk kapuit ellenségeink őrzik, s mint a tűzzel kerített skorpió, szívünk keserűségét csak magunk ellen fordíthatjuk! Okai vagyunk-e, ha nem védhetjük többé a hozzánk menekült üldözöttet? Velünk bevégezte számadásait a sors és világ; ez ország nem tartozik senkinek többé, csak magának. Azért a dolgok ekként állván, hogy ha az említett moldovai hercegnőt Olaj bégnek bármimemű okból ki nem szolgálatjuk, legyen az bár kegyelemkérő küldötteink visszatértének bevárása, ő utasítva van a budai és váradi basák seregeit rögtön behívni az országba, s ezt a porta szolgatartományává tenni; itt minden száanalom, minden emberiségi tekintet elenyészik, csak egy kötelesség maradt fenn: az önfenntartásé, s ez azt parancsolja, hogy amit megváltoztatnunk nem lehet, azt tegyük meg önkényt...”⁵⁴

Magyarországon és az Európai Unióban egyesek értetlenkedve figyelik a mai magyar külpolitika ún. „keleti nyitását”, az időnkénti látványos szembefordulást a nyugati szövetségesekkel és azok egyes elvárásaival. Ugyanilyen meglepetést, nemzetközi figyelmet kelt a magyar társadalom egyes köreiből nagy népszerűségnek örvendő új keleti romantika, például a sokak által – valószínűleg tévesen csak – a szélsőjobb politikai erőkhöz kapcsolt új-turanizmus stb.⁵⁵ Azonban az ezeréves határhelyzet, különösen az oszmán-török hódítás következtében kialakult és beégett reflexek ismeretében az volna igazán meglepő, ha időről időre, búvópatakszerűen, nem bukkanna felszínre a keleti orientáció, ha a jobbára kétértelműségekben kifejezésre jutó

⁵⁴ JÓKAI, *i. m.*, 181–183.

⁵⁵ Emel AKÇALI, Umut KORKUT, *Geographical Metanarratives in East-Central Europe: Neo-Turanism in Hungary*. Eurasian Geography and Economics 53 (2012) 5. sz., 596–614.

török hagyaték nem szólna bele Magyarország jelenébe is. Ennek okaira mutatnak rá minden történelmi okoskodásnál mélyenszántóbban Jókai Mór idézett sorai.

Rezümé

A Kárpát-medencét megszálló és belakó magyarok a földrajzi Európa közepét foglalták el, és rövid időn belül a nyugati (latin) civilizációhoz csatlakoztak, de országuk az azóta eltelt ezer évben jobbra mégis e civilizáció határterületének számított. A magyar történelmet és észjárását a mai napig erősen meghatározza ez a határhelyzet, ami többnyire az „egyedülvalóság” érzetében jut kifejezésre. Ám miközben a magyarok sosem feledkeztek el identitásuk keleti összetevőiről, minden választási helyzetben, minden történelmi fordulóponton (tatárjárás, török hódítás) a Nyugatot választották. Ugyanakkor a „keletiség” – amely a magyarság intenzív török kapcsolataira utalva a „török hagyaték” kifejezéssel írható le szimbolikusan – a hódoltság kora óta növekvő mértékben nyert teret a magyar gondolkodásban. Ebből számos kétértelműség, önértékelési zavar és ellentétes politikai program származott. Miközben az oszmán-törökök elleni évszázados harc emléke a formálódó nemzeti tudat egyik talpköve lett, a patrióta magyarok nagy lelkesedéssel fordultak a török világ felé, ahol népük eredetét, jellemének és lelkületének ősi formáit vélték felfedezni. A magyar külpolitika ún. „keleti nyitása” is csak azok számára okozhat meglepetést, akik nem veszik tekintetbe a jobbra kétértelműségekben kifejezésre jutó „török hagyaték” szerepét a magyarság elmúlt ezer éves történetében.

Although the Hungarians, who invaded and then settled the Carpathian Basin, occupied the geographical middle of Europe and have since been part of Western or European civilisation, over the course of the last millennium they have mostly been relegated to the margins of that civilisation. This frontier situation and experience profoundly influenced both the history of Hungary and the mentality of its inhabitants and manifested itself in a sense of “aloneness”. But while the Hungarians have never

forgotten the oriental components of their identity, in all decisive situations and at all major turning points, they opted for the West, whatever the costs (this is what happened at the time of the Mongol and Ottoman invasions). Yet, from the period of the Ottoman domination of the country onward, the “orientalness” – which can best be described with the notion of “Turkish legacy” based on the intense Turkish contacts of the Hungarians – gradually gained ground in the Hungarian mind. This resulted in considerable ambiguity, identity troubles and rival political programmes during the nineteenth century. While the memory of the century-long fight against the Ottomans became a cornerstone of Hungarian national consciousness, the Hungarian patriots turned with great enthusiasm toward the contemporary Turkish world where they were intent on finding their origins, the ancient forms of the Hungarian character and soul. The present Hungarian government’s policy of “opening for the East” can only be a surprise for those who do not consider the role of the ambiguous “Turkish legacy” in the last millennial history of the Hungarians.

Dátum: Fri, 18 Oct 2013 19:51:03 +0200
Feladó: [David Geza <davidgeza@hotmail.com>](mailto:davidgeza@hotmail.com)
Címzett: ["Fodor Pál" <fod6619@t-online.hu>](mailto:fod6619@t-online.hu)
Tárgy: Piliscsaba

Kedves Pali!

Kérlek, fúsd át, amit Zsuzsa írt piliscsabai előadásodról a Keletkutatásba, s amint lehet, küldd vissza, hogy mihamarabb neki is eljuttathassam az új verziót.

Géza

Az első nagy blokkban, a *"Kényszerű együttélés."*-ben Fodor Pál^[1] (MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, főigazgató) a lehető legszélesebb ívben rajzolta meg a magyarság háromezer éves történelmét a honfoglalástól napjainkig, a török örökség és a török hagyaték szemszögéből. Fodor nagy ívű előadásából a mentális törést, a politikai tudat totális megtörését emelném ki: a kortársak nem tudták megbocsátani, hogy elveszítették birodalmukat, a közép-európai, integer, erős Magyar Királyságot. Ettől kezdve büntudat, egyedülvalóság érzése és belső törésvonalak keletkeztek. A 19. századi nemzeti törekvések is ide vezethetők vissza. Széchenyi István nem a keleti eredetűséget hangsúlyozza az 1841-ben megjelentetett *"Kelet népé"-nek címével, hanem a "Kelet népé"-t (nem egészen világos)*. A Keletről jött magyarság jelképe ekkor már a színpadon is a tárogató, amelynek eredete az "ősellenség" egykori hangszere, a török síp. Az önazonosság kérdése nyelvünk eredetével kapcsolatban is igen élesen jelentkezett, és az "ugor-török háborúban" csúcsosodik ki - ez a kérdés napjainkban ismét fellángolt. Az előadó végső

összegzése a következő: Örökség nincs, hagyaték a török átok.

^[1] Fodor Pál elfoglaltsága miatt csak a konferencia második napján tartotta meg nyitóelőadását, de az tematikája és jellege miatt az első nagy csoportba tartozik, így itt taglalom.